

Алла Ротач

ГІРКІ І СВІТЛІ ТРИДЦЯТЬ ЛІТ І ТРИ РОКИ

Про заснування Полтавського літературно-меморіального музею
І. П. Котляревського та його перших працівників
(до 60-річчя музею)

28 вересня 2012 року сповнюється 60 років, як у Полтаві було відкрито музей Івана Котляревського. Час, як вода в річці, невпинно пливе... А я, мов сьогодні, бачу той сонячний, лагідний вересневий день. Був вівторок, передвечірній час, але сонце ще щедро золотило першу жовтавість каштанів. Як зараз, бачу картини цього величного свята, що хвилювало тоді не тільки Полтаву, а, здається, й усю культурну громадськість світу.

Біля старовинного будинку з колонами, що на Першотравневому (Петрівському, пізніше – Келінському) проспекті, 18, який у ХІХ столітті належав відомій родині Капністів, зібралось небайдуже товариство. За переказами старожилів Полтави, згодом Капністи продали цей будинок, і придбав його генерал Радецький, герой Шипки, який прославився в боях за визволення Болгарії під час російсько-турецької війни 1877–1878 років. Мені особисто про це розповідала Антоніна Йосипівна Повертжинська, відома театралка Полтави і подруга Івана Козловського. У 1920-х роках її прозвали “чорна пантера”, вона любила носити чорну накидку. Жила по вулиці Короленка, 30. 1974 року, коли Козловський приїздив у Полтаву, я супроводжувала його на зустріч із нею. Батько п. Антоніни (ще в ХІХ столітті він працював у Полтавському відділенні Державного банку російської імперії) розповідав їй, як пишно 1878 року Радецького зустрічала Полтава. Від вулиці Леніна (Мало-Петровської) до його будинку (по вулиці Велико-Петровській) дорога була встелена килимами. Біля цього будинку ріс розкішний розлогий каштан...

Під отим золотавим каштаном восени 1952-го й зібралися шанувальники Котляревського – місцева інтелігенція, студенти, учні шкіл; серед громади були і ми з чоловіком.

ДО МУЗЕЙНОГО КАШТАНА

*Сорок років – як мить над землею.
Ми відходимо з лану в туман...
Та стоїть біля ганку музею,
Наче сторож, незмінний каштан.*

*Знову стелеться килимом листя.
Кличе пам'ять до пройдених меж...
Ми на зустріч з поетом зійшлися,
Та й тебе пошануємо теж.*

*Хай минуть тебе злі урагани
Й не зрубає недобра рука.
Бережи цю святиню, каштане,
Й до музею людей закличай!*

*Під ці віти, що тягнуться в небо,
Ще прийти сподіваємось ми.
Та й тоді, як не прийдем до тебе,
Ти про славу поета шуми!*

Цей вірш Петро Ротач написав на честь 40-річчя музею І. П. Котляревського 24.09.1992 р. (архів А. Ротач. Друкується вперше).

Ми навіть попали в об'єктив фотокамери, а згодом побачили себе на фото, яке зафіксувало цей важливий для культури момент – відкриття музею – й експонувалося в шостому залі.

Мені сповнилось двадцять два роки, я щойно закінчила історико-філологічний факультет Полтавського педагогічного інституту й почала працювати в школі. Хіба ж тоді могла передбачити, що рівно через рік прийду працювати сюди – на все трудове, понад 30-річне, життя – аж до березня 1986-го?!

Пригадую, як уперше зайшла в обласне управління культури, котре очолював тоді

п. Гуріненко – прекрасна, доброзичлива людина, і яку він повів зі мною розмову про ті труднощі, що мене чекатимуть на цій посаді наукового працівника, як питав, чи серйозне моє рішення працювати в музеї...

рила: мене візьмуть на роботу). О 10-й годині ранку я вперше переступила поріг музею як його працівниця. Анатолій Трохимович провів мене по шести просторах залах, розповів, що мушу робити: відчиняти й замика-

Літературно-меморіальний музей І. П. Котляревського. Фото

До мого приходу в музей першим науковим співробітником був талановитий полтавський поет-лірик Андрій Страшко. Це він розпочав збирати матеріали до майбутньої книги “І. П. Котляревський у критиці та документах”, яку дещо пізніше, 1959 року, довершив і видав перший директор нашого музею Анатолій Трохимович Залашко (14.03.1910 – 09.08.1980; у паспорті його р. н. – 1914; це помилка випадкова чи навмисна, але правильно – 1910-й. Про це мені повідав сам Залашко).

Страшко не витримав низької платні і перейшов на журналістську роботу. На це натякав у тій розмові начальник обласного управління культури. Мовляв, чи не стане й мені музей лише трампліном для переходу на іншу роботу. Мабуть, сама не усвідомлюючи того, запевняла його, що ні, що це назавжди.

Гуріненко пізніше працював у Кременчуці на партійній роботі, але й тоді не раз відвідував музей Котляревського, цікавився його роботою.

Понад тридцять років промайнуло-пролетіло жар-птицею в стінах цього закладу. І сьогодні з хвилюванням згадую день 1 жовтня 1953 року. Це був четвер. (До речі, в четвер я народилася. Ідучи до музею, ві-

ти музей, доглядати експонати в експозиції, приймати поодиноких відвідувачів, вести екскурсії (на підготовку їх дав рівно тиждень!). Особливий наголос він зробив на наукову роботу – шукати нові експонати (речові та документальні), писати до газет і журналів про діяльність музею й цікаві знахідки, їздити у відрядження з метою наукових пошуків і пропаганди творчості Івана Котляревського – тобто читати лекції, організувати і проводити літературні вечори тощо.

– І це все мені одній?

– Так, це обов’язки наукового співробітника, – ствердив директор.

Крім наукового працівника і директора музею, за штатним розкладом були прибиральниця (вона ж і нічний сторож) та бухгалтер на півставки.

До мого приходу хтось із працівників раз у місяць мусив підмінити нічного сторожа, з чим я не погодилася і відмовилася виконувати: моєму синові тоді було всього півроку. У зв’язку з цим почалися пошуки ще однієї штатної одиниці. Знайшли! Майже рік ми

Меморіальна дошка на будинкові музею. Металопластик, лиття. Автор – Є. Пугря. Фото

працювали вп'ятьох. Наприкінці 1954 року з'явилися наглядч залів та ще один науковий співробітник. "Поповненням штату" до- ручили займатися мені, бо Залашко вже тоді був тяжко хворий, ото- ж ні в які серйозні відрядження він не вирушав. Я їздила в міністерство культури, як тоді говорили, "ви- бивати одиниці". Це й стало моїм першим успіхом і нашим відчутним полегшенням у роботі. Головне, був тепер наглядч залів!

Зарплата наукового співро- бітника становила тоді 550 крб. (із 1961 року – після грошової рефор- ми – 55 крб.), а директор одержував 700 крб. (відповідно 70 крб.).

Музей мав пічне опалення; в за- лах пахло вугіллям, завжди було дуже холодно. Навіть улітку ми ви- ходили грітися на сонечку. Роботи завжди мали багато. В окремі дні проводили по 15–17 екскурсій. Пам'ятаю, як, бувало, тільки почнемо музей замикати, а на дверях екскурсія, просять прийняти, і ми ніколи не відмовляли. Бувало й так, що за тією йшла

Зліва направо: директор А. Т. Залашко, наукові співробітники А. О. Ротач, М. Д. Северин, бухгалтер О. А. Любченко. Фото. 1958 р. Архів автора

наступна... Працювали до 7–8 години вечо- ра. Так було і в інших літературних музеях міста. Пригадую, як науковий співробітник музею Панаса Мирного Наталія Тимофіївна Коба проводила-проводила екскурсії, аж під кінець робочого дня – забула, коли народив- ся письменник, й не може знайти, де про це написано в експозиції. Тоді вона ставить ри- торичне питання перед екскурсантами: а хто з вас знає, коли народився Панас Мирний? – спасибі, хтось обов'язково знав... Такі курйо- зи від перевтоми траплялися і з нами.

Ідеєю нашого музею стало рішення за- просити на літні канікули екскурсоводами учнів Полтавської середньої школи № 1, що

Білоруські письменники в музеї І. П. Котляревського. Екскурсію веде Алла Ротач. Фото. 1957 р. Архів автора

носила ім'я Котляревського (тепер лицей). Першими такими помічниками в екскурсійній роботі з 1963 року й стали Люда Парасочка, Валя Клименко, Ліда Прокопенко, Валя Пи- лляй, Толя Діаконенко та ін. Дві дівчинки були особливими: швидко вивчили екскурсійний текст, вільно, артистично, з великою любов'ю до письменника, його музею вели екскурсії – це Люда Парасочка (згодом Сердюк) та Валя Клименко (згодом Діаконенко). Одна й друга товаришували з хлопчиками, яких звали Ана- толіями. Через кілька років вони одружилися з ними, особливо міцною стала сім'я Сердюк Людмили Олексіївни. На превеликий жаль, давно немає Валі й Толі Діаконенків...

Надовго вони зробилися нашими поміч- никами і друзями, за характеристиками й на- правленням з музею вступили до педагогічно- го інституту, а потім повернулися до нас на роботу. А. О. Сердюк стала першим науковим працівником музею-садиби І. П. Котлярев- ського (пізніше – старшим науковим співро- бітником Краєзнавчого музею, звідки й пішла на пенсію), а В. О. Діаконенко працювала в музеї історії Полтавської битви (з 1981 року – державний історико-культурний заповід- ник "Поле Полтавської битви").

Лекції читали ми й у вихідні дні, і після роботи; проводили екскурсії містом; орга- нізовували літературні вечори; зустрічі з ці- кавими людьми. Заморювалися, але роботу свою дуже любили, пишалися нею. І мізер- на платня не змогла нас заставити покинути зали музею. Що то значить любов! Як за Тур- генєвим: тільки вона рухає життя! Правда, ми

завжди бачили попереду і короленківський вогник...

У Полтаві тоді було шість музеїв, із них три літературно-меморіальні, й у кожному з літературних по одному-два наукових співробітники. Усі ми були дуже дружні між собою, рідні, вітали одне одного з кожним святом, взаємовідвідували культурні заходи. Ми спілкувались і з усіма літературними музеями України, наукових співробітників знали по імені й по батькові. Залишилася між нами велика незрадлива дружба на все життя. І до цього часу я листуюся із Зінаїдою Панасівною Тарахан-Березою (музей Тараса Шевченка, Канів); Вірою Лук'янівною Бонь (музей Івана Франка, Львів) та ін.

Люда Сердюк. Фото. 1970 р.

Варто згадати про другу штатну одиницю – наукового працівника музею Котляревського. 1954 року ним став після закінчення історико-філологічного факультету Полтавського педагогічного інституту Борис Харчук (1931–1988). Близько шести років він прожив у Полтаві. Тут навчався, тут розпочав – іще студентом – пошуки художнього слова й друкувався в обласній газеті “Зоря Полтавщини”. Тут, нарешті, зроблено перший запис у його трудовій книжці, яку видали в нашому музеї. Потім він пов’яже свою творчу долю з газетою “Милицейский свисток” і цим завершить полтавську сторінку свого життя. Цілком очевидно, що ці роки були періодом становлення Бориса Микитовича як письменника та певною мірою як людини-громадянина.

Уже на студентській лаві Б. Харчук звернув на себе увагу викладачів серйозним ставленням до літератури і творчими здібностями. Він бував на засіданнях літературного об’єднання при газеті “Зоря Полтавщини”. 19 липня 1953 року вона опублікувала його літературно-краєзнавчу замітку “Маяковський у Полтаві”, а 23 вересня

того ж року – вірш “Полтава”. Майбутньому письменникові було тільки 22 роки. Звичайно, смілива, оригінальна думка, якою відзначився пізніше, тоді ще

Валя Діаконенко, Фото. 1965 р.

не пробилася крізь кору офіційних поглядів та ідеологічних оцінок суспільних явищ. Про це свідчить і згаданий вірш. Дивуватися з цього не випадає: тогочасне навчання відзначалося догматизмом і подавляло власне мислення. Та мимоволі звертаємо увагу на акцент, який робить Харчук

у замітці про Маяковського, цитуючи його слова: “Той не поет, хто не сказав в поезії нового слова”. Вибрав же саме цю цитату! Хіба ж не потверджує вона те, що вже студентом передостаннього курсу він усвідомлював справжній сенс творчості: сказати нове і своє власне слово?!

Починав із віршів, окремі з них друкувалися, інші читав своїм товаришам. Читав і мені, коли став працювати в музеї. Я знала: він готував збірку поезій. Але вірші не були його покликанням. І це сам дуже швидко зрозумів. Можливо, в інституті не мав часу взятися за прозу, а сюжети і образи вже бродили в уяві, задуми непокоїли його. Тож прийшовши в музей, він одразу розпочав повість. Це було влітку 1954 року.

Борис Харчук на початку творчого шляху. Фото

На роботу до музею Харчука рекомендував його викладач української літератури Олександр Данисько, котрий часто бував у музеї і знав від директора, що там з’явилася ще одна посада наукового працівника. З цією рекомендацією молодий митець і прийшов одного дня та

й залишився тут працювати.

Борисове обличчя нагадувало мені нашого великого земляка Миколу Гоголя. У нього було мудре чоло, м’який, уважний погляд. Він був сором’язливий, чемний, тактовний, небагатослівний. У ньому відчувалася внутрішня інтелігентність, сказати б, шляхетність, хоч

значилося в усій його постаті щось селянське, не втрачене в інститутських аудиторіях. Ми з ним були ровесники, закінчили той самий інститут (я двома роками раніше), й це дало нам право одразу перейти на “ти” й зав’язати дружні стосунки. Харчукові одвели робоче місце – стіл біля вікна, яке виходило на Келінський проспект, за іншим столом у цій кімнаті працювала я. Тепер тут виставкова зала музею. На свій стіл Борис поклав велику сіру теку, яку приніс під пахвою. Згодом я довідалася, що там у нього рукописи, чернетки...

Перші наші розмови зав’язалися не навколо Котляревського, хоч директор одразу доручив мені ознайомити Бориса з експозицією. Може, він знав про Котляревського, що треба було знати, але я помітила: його цікавило живе життя, люди. Тоді ж я почула від нього про бідне дитинство, матір, про Волинь, яку любив понад усе. Я одразу ж відчула в колезі порядну людину. І не раз удвох ми виходили після робочого дня на вулицю, де могли вільно й одверто говорити про все, що думали, що бачили кругом себе. Незабаром я познайомила з Борисом свого чоловіка, і ми часто вже спілкувалися втрьох. Тоді далеко не все і не всім можна було довіряти. Борис, проте, заслуговував довіри.

Одного разу Харчука обурила поведінка директора, котрий спробував повернути його на непорядний вчинок щодо співробітниці. Він вийшов із директорської кімнати схвильований і голосно сказав: “Ти подумай тільки! Він штовхає мене на конфлікт... Більше не посміє!” І тут був увесь Харчук – стійкий, безкомпромісний. Я тоді зрозуміла: нелегко буде йому в житті...

Кілька днів я ознайомлювала Бориса з музеєм. Він почав вивчати експозицію, щоб проводити екскурсію, але я переконалася, що Харчук не в захопленні від цієї роботи. Потім він сидів за своїм столом і зосереджено щось писав. Я думала, що виконує якесь директорське доручення. Але помилилася. У неділю, коли ми працювали без начальства і почувалися вільно, Борис несподівано сказав:

– Алло, я хочу почитати тобі повість, яку почав писати. Називається вона “Йосип з копійки здачі”.

Мене здивувало не стільки те, що він узявся за повість, скільки її назва. Вона була мені незрозуміла.

– Ось ти послухай і збагнеш. Це про одного хлопця з нашого села. Події давні, ще з мого дитинства. Був у нас такий хлопець Йосип...

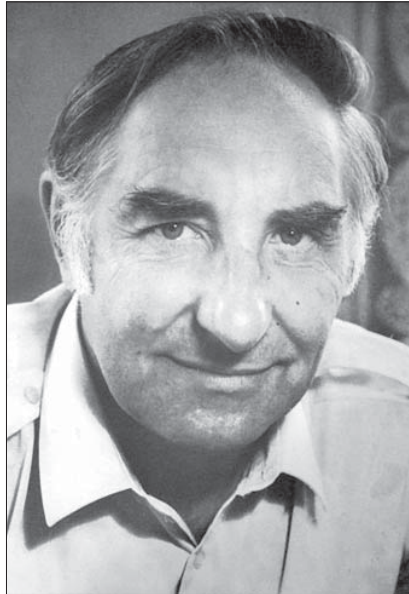
І він почав читати написані від руки сторінки. Тоді я зрозуміла, що так зосереджено писав Борис у вільний від екскурсії час і складав у свою велику теку. Читав він неспішливо, просто, навіть сухувато, але виразно, іноді спинявся і щось пояснював. Мене вразила жива, соковита мова, її образність. Я одразу сказала Борисові, що проза в нього виходить краще, ніж вірші. Він тільки усміхнувся очима на знак згоди.

Відтоді щонеділі читав нові й нові сторінки, ми обговорювали написане, він уважно вислуховував мене, із дечим погоджувався. Я бачила, як Харчук усе більше і більше захоплювався писанням, жив створюваними образами, бо й сам повірив у свої сили.

Ця повість, уже під назвою “Йосип з гроша здачі”, була опублікована 1956 року. А музейна робота його не цікавила, в ній він не бачив творчості. Це, мабуть, помітив і директор... А я намагалася сприяти Борисові в такий спосіб: якщо бачила, що він сидить над своєю сірою текою, а треба вести екскурсію, і його черга, то брала вказівну паличку і виходила в залу...

Треба, мабуть, сказати й про таке. Ще до мого приходу в музей науковим працівником був А. Страшко. Він теж у вільні хвилини займався творчою роботою, що дратувало директора, і коли залишав музей, той сказав: “Більше поетів на поріг не пущу!” А тут знову те саме...

Уже наступного року Б. Харчук перейшов до редакції “Милицейского свистка”, де мав більше часу для творчості. Але й там довго не засидівся: його запросили до Києва. Та він не забував ніколи при нагоді заглянути до музею, нашої музейної кімнати, щоб обмінятися новинами, розповісти про свої справи. Якось сказав, що повість відіслав до журналу “Дніпро”, де вона й уперше вийшла.

Б. М. Харчук – уже знаний письменник. Фото

Бориса не стало в Полтаві, а ми часто згадували нашого третього наукового працівника, особливо тоді, коли на його місце прийшов ще один інститутський колега Михайло Северин. Він говорив про Харчука з незмінною повагою як про чесного, доброго, незлопам'ятного товариша.

Відносини наші з Борисом залишилися дружніми й пізніше, коли доводилося зустрічатися в Києві. Борис Микитович був уже відомим літератором, але ніскільки не змінився у ставленні до своїх давніх друзів. Ми знали, як шельмувала його офіційна критика. Але бачили перед собою стійкого в моральних і громадянських принципах митця. Зустрічаючись у Києві в нього вдома, згадували роботу в музеї. Він розповідав про себе мало, а більше говорив про ті сумні події, які розгорталися тоді навколо постаті Івана Дзюби та інших дисидентів, казав, що живеться й пишеться йому важко. Однією з незмінних тем наших розмов були болючі проблеми рідної мови й літератури.

Світлий образ Бориса Харчука зоріє в моїй пам'яті. Багато років минуло відтоді, як він сидів за невисоким музейним столиком у будинку № 18 на Першотравневому (Келінському) проспекті і писав свою першу повість. Віриться, що знайдуться ще молоді дослідники, шанувальники його творчості, які вклянуться цьому місцю.

Як він уболював за долю України і її розтоптану культуру, мову! Пізніше вилив цей біль у твори, статті, виступи. Цей гострий біль виснажив дочасно серце, і воно зупинилося на п'ятдесят сьомому році життя. Музей Котляревського може пишатися тим, що саме звідси почався творчий шлях видатного українського письменника, ім'я якого стоїть в одному ряду з іменами Олеса Гончара, Василя Симоненка, Григора Тютюнника.

Мені ж тепер важко навіть повірити, що з часу зустрічі в музеї збігло понад півстоліття і що його давно немає серед живих. Уже й у музеї Котляревського нема жодної людини, яка могла б з досвіду проказати: тут працював Борис Харчук, чудовий український прозаїк, Майстер слова. Надійшов час, коли про це мусить інформувати кожного допитливого полтавця меморіальна дошка на споруді закладу.

Наш колектив Б. М. Харчук залишив 1955 року, на його місце прийшов Михайло Дмитрович Северин, який працював тут до 1967 року, а потім перейшов старшим науковим співробітником до музею Панаса Мирного,

де йому...вкоротили життя. Писали доноси, оббрівували, звинувачували в націоналізмі і взагалі вважали антирадянською особою. Боляче про це сьогодні згадувати, коли людина стільки доброго зробила для двох музеїв – Котляревського та Панаса Мирного. Понад десять років ми працювали разом із ним, дружно і плідно. Зібрали чимало нових матеріалів до біографії письменника, підготували низку наукових розвідок.

Першою нашою науковою роботою став путівник по залах музею. Його було написано й видано з великою потугою. Ми не мали досвіду, не знали, як його писати. Кілька раз допрацьовували. І нарешті 1956 року книжечка вийшла! Це був наш перший науковий успіх – Залашка, Северина і мій. А згодом ми видали комплект листівок (у наборі було 20 видів), які певною мірою ілюстрували життя, літературну діяльність, оточення Котляревського.

Перед виходом у світ листівок мені довелося побувати в Санкт-Петербурзі (тоді Ленінграді), в Ермітажі, де я отримала консультацію з низки питань щодо літературних портретів. Консультував відомий на той час науковець Ермітажу Глінка, нащадок декабриста Сергія Глінки. Він був добрим знавцем літературно-історичного портрета. Переглядаючи наш комплект, пам'ятаю, запитав мене: а чому тут портрет Огарьова? У нас це був... Котляревський. Досі мені не дає спокою це питання, яке залишилось нерозгаданим, як і низка інших питань стосовно портретування Котляревського. Він же вказав на портрет Івана Петровича на той час невідомого автора. У 1970-х роках оригінал цього портрета придбав київський музей Тараса Шевченка. За їх атрибуцією, це робота В. Боровиковського. Та мене не покидає сумнів. Чому саме на цей портрет звернув увагу колега Глінка? Чому він вважав його портретом Огарьова?.. Стільки ще всього нерозвіданого, нерозкритого, нерозшифрованого!..

Двоє штатних наукових співробітників разом із директором музею до 1969 року здійснили більше сотні різних наукових публікацій. Було видано шість випусків "Наукових записок", кілька книг, альбомів, плакатів; підготовлено до друку й видано таку серйозну працю з мови, як "Лексика п'єс та од І. П. Котляревського", а також картотеку (42 тисячі карток) до словника творів письменника. Цю роботу ми здійснювали під керівництвом працівника Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР в Києві Андрія Андрійовича Бурячка. А ініціював її

директор музею. Він був науковим керівником, наставником, спонукав співробітників до пошуків і відкриттів, вважаючи, що музей – це перш за все наукова установа, а вже потім масова, популяризаторська.

Члени журі Республіканського конкурсу на краще виконання ролі Наталки Полтавки в музеї І. П. Котляревського. Фото. 1969 р.

До музею Котляревського завжди зверталися численні відвідувачі, студенти, вчителі, науковці різних науково-дослідних установ, вузів із проханням отримати додаткові матеріали про письменника. Це спонукало до проведення наукових конференцій із запрошенням до участі в них дослідників творчості Котляревського з різних наукових інституцій України та інших республік. На базі цих конференцій, виголошених досліджень час від часу стали видавати “Наукові записки”. Перший випуск ми присвятили 120-річчю від дня смерті поета, і вийшов він 1958 року. На цю подію полтавський поет Ф. Гарін відгукнувся віршем, присвятивши його А. Т. Залашкові:

*Хіба це, друзі, не подія,
Що з'їхались на славний труд
Москва, Полтава, Львів і Київ,
Хорол і Миргород отут.
Так хай же думка наукова
Під шум полтавських ясенів
Енеєве козацьке слово
До атомних наблизить днів.
Щоб сам поет Іван Петрович
Сказав, показуючи шлях:
– Летить, як космонавт Попович,
І в наукових записках!*

7 вересня 1962 року, Полтава
(архів А. Ротач).

А до 1969 року, тобто до 200-річчя Котляревського, їх було видано шість випусків (з

4-го збірники стали називатись “Котляревські читання”). Крім наукових досліджень, у цих книгах друкувалися документальні матеріали з архіву музею: листи різних осіб до Котляревського та його власні листи, опубліковано було цінні фольклорні записи, зібрані черкаським фольклористом Степаном Степановичем Нехоршевим, та низку інших розробок, здійснених виключно науковими працівниками музею.

У 1960–1970-х роках утвердилася традиція проведення наукових конференцій на честь річниць І. Котляревського. Такі конференції були проведені 1963 року до 125-річчя від дня смерті письменника, яке масово відзначала Полтава (на могилу письменника поклали 125 вінків), 1969-го – до 200-річчя від дня народження поета, до 20-річчя музею (1972 року), 1973-го – до 175-річчя першого видання “Енеїди”. Матеріали конференцій 1972–1973 років були зібрані до сьомого та восьмого випусків “Котляревських читань”, яким не судилося побачити світ. Небажані прізвища фігурували там – науковців, дослідників творчості Котляревського, яких було заборонено друкувати. Навіть запрошення й робочі плани були за одну добу до початку конференції перероблені, усунені “дисиденти”, а випуски збірників заборонені. Вони й досі в архівах музею.

На превеликий жаль, у роки брежнєвського застою почався занепад наукової роботи музею: припинилися конференції і видання “Наукових записок”. Музей пильно контролювався відповідними службами, які не дозволили експонувати чудовий килим із зображенням поета й героїв його творів. Було заборонено навіть називати автора цієї прекрасної роботи – художницю зі Львова Стефанію Шабатуру, тоді в'язня ГУЛАГу. Завдяки завідувачці музею, що якось домовилась із КДБ, килим залишився в експозиції, але зняли етикетку до нього. Так “німим” він і висів довгенько: навіть у 40-річчя своєї діяльності музей не виправив цієї несправедливості...

1961 року (до 100-річчя з дня смерті й напередодні 150-річчя від дня народження поета) в музеї була відкрита Шевченківська кімната як тематична виставка “Тарас Шевченко на Полтавщині” – за моїм тематико-експозиційним планом. До 1961-го ця кімната була робочою, в ній перебував увесь штат музею: ди-

ректор, два наукових працівники й бухгалтер. Ліве крило будинку займала якась спортивна організація. Завдяки сприянню Д. С. Бабкіна (академіка, директора музею Пушкіна при Пушкінському домі в С.-Петербурзі) ми отримали додаткові кімнати. Планували відкрити кімнату Капніста. У листі до мене від 7 травня 1960 року Д. С. Бабкін пише: «Относительно выставки Капниста в Вашем музее могу сказать только одно: Вы выражали, во время вашего приезда к нам, желание, чтобы я помог Вам получить помещение для этой выставки, которое было занято другой организацией. Я это сделал. Дальнейшее – дело директора Вашего музея» (*архів А. Ротач*).

Але директор вибрав інший варіант – кімнату Шевченка. У ній експонувалися твори різних жанрів: вишивки, малювання, ткацтво, різьба, фотографії, скульптура, панно роботи решетилівських майстринь із рядками Шевченківського заповіту, килим із зображенням Кобзаря, різьба Н. П. Манжолі (скринька, таріль із портретом поета тощо). Експонувалися фотокопії рукописів творів Шевченка, написаних на Полтавщині, зображення тих місць, де він перебував у 1843–1945 та 1859 роках. Тут представлялися також матеріали Полтавської земської управи про збір коштів на зведення пам'ятника Шевченкові в Києві. Відома київська актриса, уродженка Полтави Катерина Осмяловська подарувала для Шевченківської кімнати фотокартки передреволюційного часу, коли в Полтаві відзначалися Шевченківські ювілеї. До музею Котляревського прийшли Марія Дудніченко (Стоян) та Аркадій Дудніченко, які були членами Полтавського музично-драматичного гуртка (Марія Дмитрівна – його актриса), що існував у Полтаві на початку ХХ століття, пізніше вони стали великими друзями музею і нашої сім'ї. Подружжя мало документи, фото, спогади періоду праці в ньому (спогади про роботу Полтавського музично-драматичного гуртка я передала до Полтавського обласного архіву). Вони підтримували зв'язки з народними артистами УРСР Н. Ужвій, І. Козловським, О. Герцик й іншими театралами. Добродії Дудніченки щедро дарували музеєві те, що мали в себе. Тут експонувалися матеріали до відзначення ювілею Великого Кобзаря, особливо цікаве фото, де

батько Катерини Осмяловської був у ролі поета – апофеоз Шевченка. Великий розділ цієї кімнати складала філателістична Шевченкіана з колекції відомого майстра цієї справи А. М. Дяченка. Шевченківська кімната проіснувала до 1969 року включно, а з 1969-го, коли проходила повна перебудова експозиції музею, була перетворена на виставкову залу. Полтавська влада обіцяла відкрити літературний музей, у якому буде й зала Шевченка. З такою пропозицією ми не раз зверталися до високопосадовців, зокрема через пресу...

Музей письменника відіграв велику роль у висвітленні життя Котляревського,

Алла і Петро Ротачі з літературознавцем, бібліографом Мирославом Морозом (перший ліворуч) під час «Котляревських читань» у Полтаві. Біля Краєзнавчого музею. Фото. 1969 р. Архів автора

пропаганді його спадщини. Встановилися тісні зв'язки з Інститутами АН УРСР (особливо літератури та мови), з визначними вченими багатьох областей України. Скільки в музеї відбулося незабутніх зустрічей із знайомими людьми світу! Тут побували письменник з Лівану Михаїл Нуайме; племінник Лесі Українки Юрій Косач; поет Микола Тарновський з Америки; колишні в'язні сталінських таборів ад'ютант Мате Залки Олексій Ейснер, Марія Ростиславівна Капніст (з якою я підтримувала дружні стосунки до її смерті, а також і з її родичем Іваном Леонідовичем Борковським, який до 1943 року мешкав у будинку Капніста по Першотравневому проспекту, 18); відомий співак Іван Козловський; білоруський письменник Максим Танк; грузинський письменник Георгій Леонідзе; Олесь Гончар, Григор Тютюнник і багато-багато інших, хіба ж перелічиш... У музеї була книга, де почесні гості вписували свої враження. Усіх цих відвідувачів

приймала я, і якось І. Козловський сказав мені: “Ваш музей – розмова поколінь”, – і так записав у книзі вражень.

Хочу процитувати один лист Ф. Гаріна до А. Залашка, писаний із Москви, коли митець був на вищих літературних курсах, скучав за Полтавою і полтавцями: “Скучив. І ось – пишу. Як там Котляревський і котляревчата? Чи поповнився музей чимсь новим і чи не стану я в пригоді? Може, щось зв’язане з Москвою...”

...Прошу передати вітання музейній полтавчанці – Ротач..., яка зачарувала своєю зовнішністю, своїм голосом навіть старенького ліванського письменника Нуайме.

Вітай всіх інших хлопців. Кінчу віршами, що оце впливають з-під пера:

*Сьогодні – сніг надворі,
Сьогодні – вихідний,
Є радості, которі
Куток тривожать мій.*

*Ну, де там та Полтава?
А ось сиджу собі
І збуджую уяву
Про зорі голубі.*

*Над Ворсклою, над домом,
Над краєм дорогим,
Над рідним і знайомим,
Де любий навіть дим...*

25. XI. 1956 року. Москва”
(архів А. Ротач).

Хочу більше розказати про нашу незабутню першу зустріч із Марією Ростиславівною Капніст. Це був, здається, 1958-й – рік 200-й від народження Василя Васильовича Капніста, видатного полтавця і великого приятеля Котляревського, українсько-російського письменника, діяча антиімперського спрямування, який мріяв про автономію України і прославився як громадський діяч. У музеї Котляревського експонується його сатирична комедія “Ябеда”, котра перегукується з “Енеїдою”.

...Щойно ми відкрили музей, як до зали зайшла відвідувачка. Наглядач залів викликала мене. Відвідувачка представилася – Марія Ростиславівна Капніст. Я стрепенулась... І полилася тиха, щира розмова мандрівкою із зали до зали музею. Наша бесіда була нескінченна. Наприкінці робочого дня Марія Ростиславівна сказала: “Я йду ночевать к Вам”. З її слів я знала, що вона відвідала владика Феодосія, який запропонував їй притулок. Марії

Ростиславівні я розповіла, в яких живу “апартаментях”: кімната й кухня; нас четверо; долівка; у стінах – кубла мишей; “ни отлива, ни прилива”; туалет за сто метрів. Прослухавши все це, вона повторила: “Я йду к Вам”. І ми

*Марія Ростиславівна Капніст (у центрі)
в колі родини Ротачів. Бабуся Ніна, Петро Петрович
із сином Сашком. Фото. 1958 р. Архів автора*

пішли на Степовика, 6. Пізніше з’ясувалося: без людей у хаті вона не могла бути. Вкладаючись у ліжку (точніше, на диван у кухні), попросила залишити їй світло. Спала дуже неспокійно, під ранок закричала. Ми підбігли до неї. Вона вже сиділа на ліжку, закривши обличчя долонями, і все повторювала: “Ой, самое страшное в ГУЛАГе – это проститутки”. Ніч наша була коротенькою, зате довгий ранок. І так три дні й три ночі. На прощання ми всією сім’єю сфотографувалися. Періодично переглядаю ці світлини, прокручуючи в калейдоскопі її жахливі спогади, чую її знесиленний голос, бачу те все в зморшках обличчя – у її 44 роки. Не дивно, що перша роль, запропонована М. Капніст у фільмі “Таврія”, – роль баби... Вічна пам’ять цій сердечній і стражденній людині...

Надзвичайною подією в історії музею Котляревського стала, безперечно, реконструкція садиби письменника. Без перебільшення, це було свято душі і серця українського народу, його живого слова. Здається, вперше ім’я Котляревського постало в один ряд з іменами Рабле, Свіфта, Аріосто, А. Франса. Ніколи не забудеться історія тих подій – відбудови і відкриття садиби-заповідника.

Нелегко реалізувалася ідея відновлення, не просто ставала дійсністю. Питання про це гостро вималювалося вже 1967 року, коли

дехто з керівників намагався довести, нібито старий будинок Котляревського втратив меморіальність від попередніх перебудов. Виникли суперечки. Але меморіальні дошки, встановлені Спілкою письменників України ще в 1938 (до сторіччя з дня смерті) та 1948 роках, недвозначно засвідчували, що будинок належав саме І. Котляревському.

1948 року культурна громадськість широко відзначала 150-річний ювілей “Енеїди”. Поема здобула на той час загальне визнання, одержала високу оцінку не тільки класиків української та російської літератур, а й прогресивної світової думки. Вона стала взірцем для молодих сатириків.

До цієї визначної дати було створено в Україні ювілейну комісію, яка здійснила низку важливих заходів. У містах і селах республіки пройшли ювілейні літературні заходи. 12 листопада 1949 року в Києві відбувся святковий вечір, а в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка – триденна наукова сесія.

150-річчя “Енеїди” відзначалося і в Москві, Ленінграді, Тбілісі, Єревані, Мінську, Алма-Аті, навіть у столиці Якутії. Група українських письменників-київців для участі у святі приїхала до Полтави – це Остап Вишня, Микола Нагнибіда, Андрій Малишко, Юрій Смолич, артист Юра-Юрський.

22 грудня 1948 року на садибі Котляревського відбувся мітинг, на якому була присутня і я – студентка педінституту. Письменники встановили меморіальну дошку на хаті Котляревського. Саме в ці ювілейні дні громадськість Полтави при підтримці влади порушила питання про організацію на батьківщині Котляревського меморіального музею. 25 квітня 1950 року за розпорядженням Ради Міністрів Союзу РСР (№ 5629) та постановою Ради Міністрів Української РСР (№ 1522) від 22 травня 1950 року було ухвалено організувати в Полтаві музей Котляревського, який і відкрився через два роки.

Питання ж про відбудову садиби письменника ставалося не раз. Спершу було вирішено купити старий будинок Котляревського, в якому мешкала родина Павленків. За нього господарі зажадали 60 тисяч карбованців. Таких коштів наш музей не мав. А міська влада вирішила обмежитися встановленням відповідної стели на Івановій горі, поряд із садибою поета: нам доручили підготувати текст, і 1967 року цю справу було зроблено. Але працівникам музею важко було відмовитися від омріяного і вистражданого (щоправда, директор музею не поділяв цих поглядів),

бо розуміли: настав час відродити садибу в первісному вигляді. І почалася боротьба...

Музей змушений був звернутися за підтримкою до широкої громадськості, творчих спілок, насамперед до Спілки письменників, до діячів науки й культури. Однак наближався ювілейний 1969 рік, а питання про відбудову зависло в повітрі. Тимчасом, у січні 1969 року, поруч зі священним місцем на Івановій горі почали споруджувати ресторан “Лілея”. Музейники і громадськість категорично не сприйняли такого свавілля. Зокрема, зі статтею-протестом у газеті “Літературна Україна” виступив Петро Ротач. Наведу його лист до Олесья Гончара (без коментувань, бо з тексту все зрозуміло), так само переповнений оборонним запалом щодо садиби І. Котляревського:

№ 68

Лист краєзнавця з Полтави П. П. Ротача першому секретареві правління СПУ О. Т. Гончару про недоцільність будівництва сторонніх об'єктів на території садиби І. П. Котляревського

12 січня 1969 р.

У Полтаві, на священній землі Котляревського, в десяти кроках від садиби нашого великого поета, почалося спорудження ресторану. Не хати Котляревського, не літературного музею на садибі поета, де йому й належить бути, а великого ресторану. Тепер можна сказати, що підготовка до 200-літнього ювілею батька української літератури почалася по-справжньому. Ганьба, ганьба!

Два роки тому, коли про це поширилися перші чутки, Дмитро Михайлович Косарик гаряче протестував проти самої думки про будівництво ресторану як кощунства над пам'яттю видатного поета. Офіційні особи намагалися заперечити обурення письменника-патріота як безпідставне. І що ж! Тривога Д. Косарика виявилася недафемною. 10 січня 1969 року, за 8 місяців до ювілейних торжеств, обласна газета “Зоря Полтавщини” в замітці “Ресторан біля Білої альтанки” інформувала читачів про початок будівництва великого ресторану.

Це повідомлення виявилось великою несподіванкою. До останнього часу плановане будівництво замовчувалось, потім деякі офіційні особи намагалися тлумачити цей факт як позитивний, говорили, що будуватиметься всього-на-всього скромне кафе “Енеїда”. Тепер ні в кого нема сумніву, що будеється ресторан!

Немає меж нашому обуренню! Досі полтавська преса ще не повідомляла, як іде підготовка до свята Котляревського, що буде збудовано в пам'ять цієї визначної дати (адже мова йде не тільки про Котляревського – мова йде про славу і велич нашої рідної літератури!), зате маємо повідомлення про будівництво великого ресторану. Посоромились сказати правду, що ресторан будується поряд з садибою Котляревського і що його буде закінчено швидкісними темпами до ювілею поета.

Думаю, що Ви погодитесь зі мною: є з чого бити в дзвін, є чим обурюватись! Доки не пізно, треба кричати: зупиніться! Що ви робите? Світ буде сміятися над нами! Адже ресторан споруджується на тому самому місці, якому протягом багатьох десятиліть поклоняється весь наш народ, до якого хилили свої чола Шевченко, Леся Українка, Коцюбинський, Лисенко, Панас Мирний, Остап Вишня, Рильський, Сосюра, – скільки їх було тут, хіба всіх перелічити! Чи не осквернимо ми цим і їхню пам'ять!

У 1893 році Іван Тобілевич писав: “Не забудуть тебе во віки вдячні українці... Проїде ще сторіччя, і наші правнуки поставлять тобі в Полтаві кращого пам'ятника, ніж той, на який ми спромоглися...”. Чи це, бува, почали будувати не той, кращий, пам'ятник Котляревському! Адже його буде видно далеко, аж з-за Ворскли, від брами Південного вокзалу. Що й казати, гарний пам'ятник!

Тільки будемо сподіватися, що культурна громадськість не дозволить поставити цю споруду на священному місці української землі, що це місце залишиться для справді великого пам'ятника Котляревському або героям його творів, які підіймуться тут у майбутньому.

Сюди, на Білу альтанку, в чарівний закуток Полтави, не випадково названих Красним майданом, на землю, стоптану Котляревським, люди приходять для глибоких роздумів, для німого споглядання краси. Невже скоро доведеться їм слухати тут не тишу, а гомін піднилої компанії на терасі літнього ресторану (питайте інформацію: буде літній і зимовий зали на 200 місць та ще й бар, щоб не мало!). Отже потіснись, Іване Петровичу, з своєю славою, у нас справи куди важливіші. Тричі ганьба нам всім, якщо ми допустимо до цього!

За темних часів царату в хаті Котляревського один час був кабачок. Досі ми говорили про цей факт з справедливим осудом. Тепер

же мова йде не про якийсь там кабачок, а про великий сучасний ресторан на землі Котляревського. Чи можна це допустити?

Якщо вже будувати щось на цьому клапти, то скорше треба б спорудити обласну наукову бібліотеку ім. І. П. Котляревського, яка не має пристойного приміщення, але дуже потрібна для Полтави, проти такої думки ніхто не став би протестувати.

Дорогий Олесю Терентійовичу! Я вважаю своїм моральним обов'язком повідомити Вам про цей сумний факт. Ви член Комітету по підготовці до 200-річчя Котляревського, людина авторитетна і шанована в народі. Зробіть все, аби будівництво ресторану припинилося. Ще не пізно! Треба будувати хату Котляревського за малюнком Шевченка – цього давно вимагає культурна громадськість України, хоч це питання досі не вирішене. Треба спільно ремонтувати літературний музей Котляревського. Є ще ряд інших проблем, розв'язання яких вимагає коштів. Цілком очевидно, що будівництво на землі Котляревського треба починати не з ресторану.

(ЦДАМЛМ України. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 754. – Арк. 89. – Оригінал // Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України. 60–80-і рр. ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Рідний край, 1999. – С. 181–183.)

Але ресторан будувався, а рішення про реконструкцію садиби поета не було. Більше того, в цей напружений час у газеті “Известия” з'явилася ганебна стаття “Такіе музеи нам не нужны” кореспондента в Харківській і Полтавській областях Михайла Буренкова. Вона стосувалася музеїв Івана Котляревського та Панаса Мирного. Приміром, музей Панаса Мирного автор рекомендував віддати під дитячий садок... Працівники музеїв кинулися також за підтримкою – до Олесь Гончара, Олександра Корнійчука, Андрія Тобілевича (“останнього з могікан”, як він себе називав), Петра Тронька, Павла Федченка, Василя Сухомлинського та багатьох інших діячів. Ми отримали від них підмогу – і перемогли. Досі у фондах зберігається копія листа відомого педагога, письменника В. Сухомлинського, надісланого голові всесоюзного ювілейного комітету з відзначення 200-річчя Котляревського Вадиму Кожевникову. Подаю його в повному обсязі:

*“Уважаемому
Вадиму Михайловичу Кожевникову,
председателю юбилейного комитета
по ознаменованию 200-летия
со дня рождения И. П. Котляревского*

Уважаемый Вадим Михайлович!

*От имени педагогического коллектива
нашей школы обращаюсь к Вам с просьбой:
примите, пожалуйста, меры к тому, чтобы
в г. Полтаве была сохранена и реставриро-
вана реликвия украинского народа – усадьба
и хата И. П. Котляревского.*

*Состояние усадьбы и хаты великого
украинского писателя вызывает большую
тревогу. Если и дальше будет проявляться
такое же равнодушие к нашей национальной
святыне, то уже внуки наши будут только
читать о ней.*

*Вызывает удивление и возмущение
то, что в некоторых случаях сооружения
и памятные места,
связанные с жизнью ца-
рей-тиранов, душителей
трудового народа (даже
если они не представ-
ляют архитектурной
ценности), оберегаются
более заботливо, чем бо-
гатства культуры, до-
рогие сердцу народному.*

*Мы просим принять
меры к тому, чтобы
хата И. П. Котлярев-
ского сохранилась на
века. Если для этого не
хватает средств, пусть
разрешит Правитель-
ство, и народ соберёт
сотни тысяч рублей,
если надо – миллион
для того, чтобы сдела-
но было всё необходимое для увековечения
памяти великого писателя. Для каждого
украинца И. П. Котляревский – не только
автор “Энеиды” и “Наталки Полтавки”, но
и человек, гению которого обязан наш народ
самим своим существованием. Его слово ре-
шило вопрос, быть или не быть украинскому
народу.*

*Мы просим также обратить внимание
на то, что в последние годы произведения
И. П. Котляревского издавались совершен-
но недостаточными тиражами. Ни в одном
книжном магазине нашей области не найдёшь
ни школьного, ни подарочного издания произ-*

*ведений великого поэта (как, впрочем, ни-
где не увидишь на книжной полке “Кобзаря”
Т. Г. Шевченка – эта книга издаётся тира-
жами, которые для многонационального на-
рода – читающего, думающего – являются
микроскопическими). Нет книг о сценичес-
кой жизни “Наталки Полтавки”, нет глубо-
кой научной биографии поэта.*

*С уважением,
В. Сухомлинский,
Герой Социалистического Труда,
Заслуженный учитель школы СССР,
член-корреспондент Академии
педагогических наук СССР
3.4.69 г.”*

*Цей лист, між іншим, не втратив своєї
актуальності й сьогодні. Глибоко вчитаймося
в нього!..*

*За рішенням уряду створили ювілейну
комісію, і таки було прийнято рішення про
відбудову хати-садиби І. П. Котляревського.*

Хата Івана Петровича Котляревського. Фото

*У квітні республіканські спеціальні науково-
реставраційні виробничі майстерні розпочали
роботу: вивчили історію будинку поета, ви-
значили вік дерева і первісне місце фундамен-
ту, було піднято архівні документи, знайдено
іконографічні матеріали, все це дало змогу
створити максимально точний проект садиби
письменника. У травні проект реконструкції
затвердили. До ювілейних днів залишалося
три місяці. Коли зараз думаєш про весь об-
сяг робіт, виконаний у ті місяці, то не можна
не дивуватися, за який короткий проміжок
часу здійснена реконструкція. Вся Україна
допомагала, як могла!*

Виникла проблема з дошкою, що планувалася біля входу на подвір'я садиби, звідки фактично починалась екскурсія. Довго не вдавалося мені віднайти потрібних для напису на ній слів. Скільки не намагалася – не те. І я вирішила взяти роботу додому та попросити чоловіка допомогти. Петро Петрович за один вечір підготував її зміст. Кураторові, відповідальному за підготовку до ювілею, тоді першому секретареві Полтавського міськкому партії Євгенії Іванівні Сазоновій, я розповіла чесно, хто автор напису. І вона відразу зрозуміла, що такий емоційний і патріотичний текст буде непросто затвердити в Києві. Особливо ж прикінцеві слова: “Слава осяєє це місце. Схились до святині!” Обійшлося тут без “ідеологічного колориту” (слів “комунізм”, “партія”). Тож вирішила Євгенія Іванівна взяти його до столиці сама (вона в усьому нас підтримувала й допомагала), і ми домовилися, що обставини появи цього тексту триматимемо в секреті. Таємниця живе вже багато років. Мені здається, аж до цього часу. Лише давно переживши ті бурхливі події, можна нарешті сказати правду тим, хто цікавиться: текст меморіальної дошки написала людина, ім'я якої тоді було під заборорою...

Ще кілька спогадів із відбудовної епопеї.

Експонатів для 5-ти кімнат у реконструйованому будинку не вистачало. Підібрати старовинні речі, посуд тощо допомогли колеги з Краєзнавчого та Художнього музеїв: із їхніх фондів нам передали чимало цінного, були там і ікони, але виставити їх не дозволили, хоч тематико-експозиційний план передбачав такий експонат, адже Котляревський був глибоко релігійною людиною. У пошуках меблів і посуду ми з К. Г. Скалацьким обійшли пів Полтави. Я знайшла двох племінниць Мусія Головатинського, і ми з Кімом Григоровичем подалися оглядати меблі, які пізніше музей закупив; знайшли родичку однієї полтавської міщанки, яка купила дещо в Мотрони Веклечевої – служниці Котляревського, в чие володіння потрапили його меблі. Ті речі вдалося знайти і звезти на садибу. За їх реставрацію взялися художники І. С. Ковалевський і В. Є. Цимбаліст. Вони ж реставрували і два крісла Капніста, які спершу планувалося поставити на садибі.

...Багато злого і доброго пережив музей І. Котляревського за своє 60-річчя. Від уже згадуваної статті М. Буренкова і под. – до надзвичайного духовного піднесення в ювілейний рік, вершиною якого стало 5 вересня – день відкриття меморіалу. А проте за відве-

деним ювілейним кошторисом не передбачалися ані капітальний ремонт приміщення літературно-меморіального музею, ані корінна перебудова його вкрай застарілої на той час експозиції. Щоправда, і таку її шанували, любили, дуже часто відвідували. Приміром, 27 червня 1956 року Ф. Гарін відгукнувся про нашу роботу таким віршем-оцінкою:

*Заходжу часто я сюди.
Це “Я” – відвідувач музею.
Тут Котляревського туди,
Тут дух могутнього Енея.
Події, що раніш були,
Немов віщують те, що буде...
Окотляревились столи,
Дерева, телефон і люди.
Так, ніби це поета дім,
А сам Іван Петрович близько
І ось засів між цим усім
За віршів власних переписку.
Ах, щастя світлі пелюстки,
Коли усе здається милим,
Кладуться на папір рядки
Блідим бухгалтерським чорнилом.
Скрипи, скрипи пером, піт,
Не забуваючи, що знову
Тебе, неначе сонця схід, –
Хвилює погляд чорнобровий.
І недалеко до біди,
Коли захопишся ти нею...
Заходжу часто я сюди,
Як до найкращого музею*

(архів А. Ротач).

Цей експромт написався прямо в музеї і наразі друкується вперше.

У середині грудня 1968 року завітали до музею художники і запропонували свої послуги щодо перебудови літературно-меморіальної експозиції. А гроші? Прийняли рішення – розпочати роботу з надією, що кошти якось знайдуться. Сподівалися просити в різних товариств і організацій. Група художників у складі Віктора Миколайовича Батурина, Анатолія Терентійовича Щербака, Євгена Васильовича Путрі та Бориса Олександровича Головка почала діяти. Різні непередбачені події змусили керівництво прийняти рішення про капітальний ремонт приміщення та рекспозицію музею. Перебудова розпочалася фактично від нового 1969 року. Розпочалися й ремонтні роботи: пічне опалення замінювали водяним, міняли вікна, дах перекривали і т. ін.

Штат музею тоді складався з п'яти осіб: двох науковців, двох наглядачів та прибиральниці. Директор музею тяжко хворів і

1968 року був у лікарні. З того часу на роботу він більше не вийшов. Не брав участі й у реекспозиції літературно-меморіального музею та реконструкції садиби письменника. Я постійно ходила до нього в лікарню і до самої його смерті підтримувала людяні стосунки, брала участь у похоронах і поминках. Зналася і з його дружиною – аж до її смерті. Ось остання записочка колишнього директора з лікарні до мене:

“Дорога та рідненька Алла Олександрівна!

Ваш лист застав мене зненацька, не зберуся з думками, що написати, бо вони в голові – як порвані хмари на осінньому небі.

А зараз – зима.

Надворі. На серці також. Чи тепліше?

Чи буде ясно?

Ох, як хочеться!!!

Будайте і не забувайте, прошу!

*Щиро Ваш, А. Залашко”
(оригінал зберігається в мене).*

У лікарні він собі заготував слова, які просив написати на надгробку. Галина Силівна, дружина Залашка, це виконала. Їх там можна прочитати:

*Хотів би я поле засіяти житом,
Та сили лишають мене,
А жити, так хочеться жити...
Та батько Енея вже кличе мене.*

До січня 1970 року обов'язки директора виконувала я. Тож на наші з колегами плечі й лягли всі перебудовні клопоти. З великою подякою згадую ту допомогу, яку ми одержали від інших музеїв міста, зокрема Краєзнавчого (від 1963 року музей Котляревського був його відділом). У Краєзнавчому музеї ми знайшли притулок. На час капітального ремонту сюди перевезли всі експонати й меблі, а наукові працівники одержали для роботи простору кімнату. На допомогу нам було створено робочу групу, до якої ввійшли працівники музею Котляревського, старший науковий співробітник музею Панаса Мирного М. Д. Северин, директор Художнього музею К. Г. Скалацький та завідувачка радянського відділу Краєзнавчого музею Н. П. Малюченко.

Я, старший науковий співробітник і виконавець обов'язків завідувача музею, та науковий співробітник музею Петро Олександрович Лобас у ті роки саме навчалися

Художники В. Батурін, А. Щербак, Є. Путьря, Б. Головка разом із в. о. завідувача музею А. Ротач працюють над побудовою нової експозиції. Фото. Травень 1969 р.

в аспірантурі – він у Києві, я в Одесі. Складали кандидатські іспити, готували дисертації. 1973 року Петро Олександрович успішно захистився, мені ж в обкомі партії (хоч я була безпартійна) на початку 1970-х заявили, щоб і не мріяла навіть про автореферат, бо його ніхто в Полтаві не надрукує, і не тільки в Полтаві... А чоловік Нелі Миколаївни Костенко, яка стала завідувати музеєм з 1970 року, працівник обкому партії Володимир Якович Костенко ще й погрозив: “Я вас на порох зітру!” Відтоді й почалося те “стирання”. У січні 1970 року з’явилася в обласній газеті “Зоря Полтавщини” стаття “Чортополох” – проти мого чоловіка, після якої мене намагалися зняти з роботи через переведення до інших музеїв. Не вийшло! Тоді заварилось-закрутилось навколо садиби. Стали з’ясовувати, куди двері наліво, куди двері направо, сіни і прихожа – чи одне й те ж? І т. ін. Майже п’ять років ці питання дискутували інститути, науковці всіх рівнів, аж до академіків, редакції багатьох газет, журналів, полтавський обком партії, міністерство культури (включаючи й міністра), не кажучи вже про співробітників абсолютно всіх полтавських музеїв, художників, архітекторів... Слава Богу! Розум узяв гору, безглуздя було покарано. В. Я. Костенко, кваліфікований атеїст, був переведений до Києва, де продовжував боротьбу проти релігії. Залишила музей і Нінель Миколаївна.

На посаду завідувача тоді прийшла Марія Пилипівна Бойко (31.03.1921–28.12.2011). Спасибі їй за підтримку в ті складні роки. Нас завжди удвох викликали в обком партії на “протирку”. Звідти періодично сигналізували: “Беріть Аллу Олександрівну і приходьте”. І ми йшли... Мене тоді вразила сміливість Марії Пилипівни – вона не відступала й на півкроку... Так ми закінчили побудову експозиції садиби, розпочали впорядкування подвір’я. Залишилося дуже багато згадок про цей період, і драматичних, і анекдотичних.

Повернуся знову до спогадів про капітальний ремонт і корінну реекспозицію му-

зею. Яких зусиль коштували проведення водяного опалення та побудова котельні (тепер вона не працює) в літературно-меморіальному приміщенні. За кілька тижнів треба було винести з підвального приміщення 13 тонн вугілля (скоріше вугільної пилюки). Стояв лютий 1969-го. Були морози – справді люті! І

*Відкриття нової експозиції музею.
Виступає в. о. завідувача Алла Ротач.
Фото. 8 серпня 1969 р.*

ось три немолоді жінки – наглядачі залів Катерина Вікторівна Оніпко, Любов Олександрівна Кизим та прибиральниця музею Ольга Федорівна Курбатова (вже всі покійні), не рахуючись із часом, самі виносили відрами вугілля. Коли вони – чорні від пилу – заходили в приміщення, видно було тільки очі та зуби... А перевезення експозиції, фондів, меблів до Краєзнавчого музею! “Своїми силами” здійснювалось і воно. Акуратно все було складено й перевезено. Жодний папірець не загубився...

Або ось про впорядкування могили поета. Меморіальну огорожу, яка стояла на ній з 1898 року, зняли. Ми сподівалися, що така пам’ятна річ знайде місце в музейній експозиції. Не сталося! Частина огорожі опинилася на подвір’ї міської бані (її там знайшов К. Г. Скалацький), іншу частину хтось використав для огорожі нової могили. З цього приводу теж були клопоти й суперечки з колишнім відділом комунального господарства міськвиконкому, яким завідував тоді С. І. Архипов. Історична огорожа! Втрачена пам’ятка культури! Головний художник міста Віктор Миколайович Батурич говорив, що відшукав цю огорожу на кладовищі, і обіцяв повернути її на своє місце, однак... Хрест із надгробка, знятий ще в 1930-ті роки, також треба було відновити. І цю ідею підтримував Батурич.

А деякі речі, що відбувалися, взагалі в голові не вкладаються. Приміром, щоб не реконструювати садибу Котляревського й не мати зайвих клопотів, за вказівкою вищих органів, по-зłodійському зняли дві меморіальні дошки з хати письменника. Господар помешкання Павленко розповідав, як у липні в неділю о шостій годині ранку троє чоловіків при-

йшли на його подвір'я і зняли дошки. Він сам спостерігав із веранди. Це були директор музею Анатолій Трохимович Залашко, сторож музею Сергій Петрович Білокінь із торбою за плечима та інспектор обласного управління культури Сергій Максимович Нємчин. Знімали похапцем, щоб ніхто не бачив, одну дошку надбили – і понесли до літературно-меморіального музею. Довго ті дошки тримали в прибудові музею (тепер, здається, там фонди), потім їх кинули в підвал. А шкода, це теж історія і теж реліквії... Про цю пригоду одного разу ми розмовляли з Олесем Гончаром, і нашу оповідь він використав у романі "Собор": усе достеменно, як було...

8 серпня 1969 року на Першотравневому проспекті, 18 урочисто відкрили нову експозицію музею. Вона тоді одержала високу оцінку вчених, художників і всіх шанувальників І. П. Котляревського. У книзі вражень відвідувачі стверджували, що експозиція досягає рівня європейських музеїв. Пізніше, 1974 року, група московських художників писала: "Музей Котляревського зроблено, зібрано, оформлено на диво вражаюче...". 1975 року викладач Хабаровського інституту культури зазначив у книзі: "Мудрість творця великої "Енеїди" схвилювала російську далекосхідну душу...". Не кажу вже про хвилюючі записи українців із різних частин світу... Писали прозою й віршами.

*Всенародної пошани
Вже за те він гідний,
Що не дав закуть в кайдани
Наше слово рідне, –*

ось ці рядки залишив у книзі вражень рядовий П. Ризенко (запис від 09.05.80).

Художники ніколи не забували про наш музей, були не тільки гостями, а й соратниками. Робили доповнення, поправки в експозиції, виконували наші прохання. Покійний Віктор Миколайович Батурин постійно розбирав рукописи письменника, робив копії і так робив, що й фахівці насилу могли сказати, де копія, де оригінал. Він запевнив мене, що експозиція вистойть не менше двадцяти років. Правдиве його слово. Ця експозиція майже повністю збереглася до цього часу і має пристойне художнє оформлення, але зміст її потребує доповнення і нової інтерпретації.

1985 року Євген Васильович Путря дуже дружньо відгукнувся на моє прохання розшифрувати герб Котляревського, який було знайдено в Москві. Подаю цей лист повністю мовою оригіналу:

"Дорогая Алла Александровна!

Вот что удалось мне раскопать по Вашей просьбе относительно фамильного герба Котляревских.

По материалам средневековой таблицы, составленной геральдистами Урстицем, Кикониусом, Зимбанером и Скильманом, в гербах часто использовались знаки, т. е. знаки планет, их символы, как-то: Солнца, Месяца, Юпитера, Венеры и т. д.

Знак на гербе Котляревского не что иное как символ планеты Марс, покровительницы воинов и символ бога войны.

К сожалению, я не знаю цветовой раскладки герба, там тоже есть своя расшифровка. На всякий случай напишу Вам основные определения цветов как их толкует геральдист Аксельма:

- а) Красный цвет (цвет Марса) – любовь, мужество, смелость, великодушие, храбрость, неустрашимость;*
- б) Синий цвет – честность, целеустремленность, верность, безупречность;*
- в) Пурпурный цвет – господство, щедрость, благочестие, умеренность, достоинство, могущество;*
- г) Зеленый цвет – надежда, изобилие, свобода, радость;*
- д) Черный цвет – мудрость, осторожность, постоянство, скромность, образованность.*

Главными в геральдике считаются два металла – золото (желтый цвет) и серебро (белый цвет).

Золото олицетворяет могущество, силу, богатство, постоянство, знатность, веру, справедливость, добродетель, милосердие, верность;

Серебро – чистоту, правдивость, невинность, благородство, откровенность, непорочность, надежду.

Герб Котляревского относится к дворянским самобытным гербам (не жалованный).

В основе всякого герба был щит. На верху щита, вплотную к нему, помещался шлем – обычная рыцарская принадлежность. Шлемы отличались друг от друга. Королевский, например, изображался золоченым и открытым, дворянский – стальным и открытым.

С 15 в. шлемы увенчивались коронами – императорскими, королевскими, княжескими, герцогскими, баронскими и обычными дворянскими (как у Котляревского).

Из-под венчающей щит короны спускалось своеобразное украшение – немет. Он

символічески зображал плащ, котрый рыцари носили поверх доспехов для предохранения их от перегрева летом и от переохлаждения зимой. В походах плащ неизбежно изнашивался, превращался в лохмотья и именно эти живописные лохмотья художники стилизовали в орнаментальное украшение, окружающее щит.

Над короной подняты две руки с раскрытыми ладонями – это символ бескорыстия, духовного богатства, дружелюбия.

Щит в гербе Котляревского фигурный, вырезной формы – немецкий. Такую же форму имеют все родовые гербы поляков. И герб Котляревских я нашёл в польском гербовнике, в библиотеке исторической, нашёл под фамилией неких Огоньчик. Очевидно, Ив. Петрович каким-то коленом соприкасался с поляками, это у нас на Украине скорее правило, чем исключение. Как и тот же Гоголь. Но это уже не по теме.

Я был бы счастлив, если бы узнал, что в чём-то Вам помог, дорогая Алла Александровна.

Во всяком случае знайте, что я всегда и во всём Вам помощник и друг.

С глубоким уважением и признательностью

Ваш Путря

Большой искренний привет Петру Петровичу
24 февр. 1985 г.”.

Музей Котляревського не просто святкує своє 60-річчя – він ще й підводить підсумки духовно-культурницької роботи і накреслює завдання на майбутнє. Так і мусить бути.

Музей відкривався в період панування сталінської диктаторської системи, тому висів тоді на входних дверях портрет “друга і батька науки й культури”, якому за все слід дякувати; натхненника наших величних перемог, зокрема й на культурному терені. І сталінське “вчення” давало єдиноправильний курс ідейному змісту експозиції музею, відступитися від якого означало показати своє вороже обличчя. Кожен директор боявся цього, тим більше безпартійний, як-от Залашко. І в партію вступити не міг, бо походив зі священницького роду. Це була таїна за сімома замками: він боявся навіть підтримувати стосунки з батьком. А мені якось сам розповів, дав прочитати гіркого батькового листа, в якому той сина просив відгукнутися. За проханням Анатолія Трохимовича, я цей лист знищила...

У залах музею виставлялося погруддя вождя, яке пізніше з огидою було винесене в підвал і розбите вщент.

Умови радянської дійсності призвели до певного фальшування й неправильного трактування біографії і творчості Котляревського. Намагалися відшукати в нього обов’язково революційність, атеїзм. Насправді, все це було не так.

Пригадую, як мене викликали в обком партії і змушували написати лекцію на тему антирелігійних мотивів у творчості Котляревського. Матеріал, як кажуть, доводилося висмоктувати з пальця. Так вульгаризувався письменник.

Сьогодні ми будуємо самостійну Українську державу, і справа кожного музею – допомагати цьому будівництву. Прийшов час сказати правду, яку приховували десятки років або перекручували, висвітлюючи її променями “животворної” марксистсько-ленінської теорії. Не можна уявити собі, щоб у музейній експозиції (а це стосується всіх літературно-меморіальних музеїв) не було внесено необхідних коректив. Так само й Котляревський мусить бути показаний на тлі своєї епохи, яка характеризується не тільки покріпаченням українського селянства, русифікацією міського середовища, як це бачимо на прикладі Полтави початку ХІХ століття, а й боротьбою за незалежність, отим “бути чи не бути”: до цього Котляревський мав пряму причетність, передовсім художнім словом, а вже потім своєю поведінкою. Ті, з ким співпрацював наш поет чи мав літературні контакти, як-от Василь Капніст, Микола Гнідич, були не тільки письменниками, земляками, навіть протестантами проти запровадження рабської системи, а й думали про те, як звільнитися від царської опіки, належали, так би мовити, до “сепаратистів”. Такі подробиці мусять міняти підтекст експозиційного матеріалу.

Треба по-новому прочитати поему Котляревського, якою він сповістив про прихід національної весни. На цю пропозицію не слід поспішати з такою ось відповіддю: “Як це – по-новому? Що він, не в той день народився, не в той день помер?..” Нової інтерпретації вимагає час. Сьогодні стукає й у двері музею Котляревського. Треба по-справжньому переоцінити життя й діяльність першого класика нової української літератури, інтерес до якого не зменшується.

Розповідаючи про передумови появи “Енеїди” та про епоху письменника, слід по-новому висвітлити військову поразку гетьма-

на Мазепи і його шведських союзників у липні 1709-го під Полтавою, правдиво розповідаючи, як московські царі протягом століть, за словами Тараса Шевченка, “розпинали нашу Україну”. Це ж уже в час появи “Енеїди” Катерина II “доконала вдову-сиротину”. Петрові “собаки” лише за підозру в прихильності до гетьмана Мазепи четвертували, саджали на палі, вішали, відрубували голови сотням і тисячам українських козаків, старшин, засиляли їх на каторжні роботи при будівництві Петербурга й різних каналів, земляних укріплень, кидали на фронт загарбницьких воєн із персами, турками, татарами. Москва грабувала матеріальні багатства нашого краю, русифікувала наш народ, знищила тисячолітню культуру. Багато зла заподіяно українському народові в ті часи. “Знекровлена й здеморалізована поразкою в нерівній національно-визвольній боротьбі гетьманська Україна XVIII століття втрачала рештки своєї незалежності. І разом із ними, здавалося, тратила свої останні надії...” – так писав Євген Сверстюк у своїй розвідці “Іван Котляревський сміється” (1969).

У музеї мусила б зайняти своє місце і цитата з Пушкінської “Полтави”:

*Україна глухо волновалась.
Давно в ней искра разгоралась.
Друзья кровавой старини
Народной чаяли войны...
Роптали...
Теперь бы грянуть нам войною
На ненавистную Москву!*

Трагічний результат Полтавської битви привів до занепаду духовних сил України.

Через 60 літ після цієї поразки полтавська земля, густо полита кров’ю борців за Україну, народила Івана Котляревського. Це доля посилала Україні оборонця – заспівувача національного відродження. Цього ж року німецький філософ, письменник-етнограф і літературознавець Йоганн Готфрід Гердер у своєму “Щоденнику подорожі” писав такі пророчі слова: “Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться <...> повстане велика культурна нація” (Володимир Січинський. Чужинці про Україну. Авґсбург, 1946, с. 66).

Епоха Котляревського вимагає правдивої характеристики, вона дала нашому народові амбасадора підземної України Василя Капніста, декабриста Матвія Муравйова-Апос-

тола, Маршалка Переяславського повіту Лукашевича – провідника українського дворянського націоналізму в кращому розумінні цього слова, організатора таємного “Малоросійського товариства”, яке помишляло про незалежність України. Ця епоха дала нашому народові Турбаївське повстання, месника з народу Кармалюка, великих малярів-артистів, акторів, істориків, нарешті, геніального Шевченка. Котляревський був їх логічним доповненням.

“Котляревський – це “уосіблення” веселої вдачі народу, його музичного хисту, його різнобічних мистецьких талантів, поєднаних із винятковою скромністю характеру, його прагнення освіти й науки, його військової хоробрості і дипломатичного хисту, глибокої любові до України і до її славного минулого та знедоленого народу, його стремління до волі та справедливості. Іван Котляревський був енциклопедистом-просвітителем, який сказав те перше слово, яке було на початку багатьох

*Біла пам'ятника І. П. Котляревському
в с. Тахтауловому, Фото. 1973 р.*

патріотичних діянь”, – так пише доктор філософії зі США Микола Степаненко.

“Наша національна трагедія відкрилась у літературі “Енеїдою” в запорозькому стилі – веселим прологом, сміхом, – зауважує Євген Сверстюк. – Сміх тоді, коли, здавалося, було не до сміху. Сміх заразливий, голосний, вільний сміх: “Енеїда” визначила одну з найхарактерніших артерій нашої літератури – дво-значний гумор, що дедалі підноситься до сатиричного та духовного подолання грубих та нездоланих сил, що стоять над українським народом і проти нього”. І місце цим випискам в експозиції музею.

Учитаймося в “Енеїду”: ми знайдемо там усе, про що говорить дослідник. Перша висота Котляревського – це згадка про Полтавську битву – “стати на шведську могилу” – і написати “як од старих чував”. У поемі відчуваємо автономність національного духу, яка була й у самого Котляревського. Ці самі думки простежуються в його поезії “Москаль-чарівник”. Лояльність Михайла Чупруна не йде далі хизування, мовляв, і наших тепер у столиці багато, в сенаті та по міністерствах... І робить він це тільки для того, щоб носа втерти нахабному “служивому”.

Котляревський всюди відстоював національну гідність, національну культуру, незалежність і авторитет її. Він першим кинув у національний ґрунт здорове зерно відродження української літератури. “Коли ж ми дочекаємося історичного опису України, її гідного?”, – говорив при зустрічі І. Срезневському. – Тепер неможливо, – відповідав Срезневський чи то сам Котляревський. Ці слова ми могли б повторити й на двохсоті роковини від народження поета, бо це свято і справді “було уквітчане пишними гірляндами «котляревщини»” (Є. Сверстюк).

Характеризуючи Котляревського як людину й громадянина, необхідно говорити про традиційну українську релігійність, – про це

свідчив Стеблін-Камінський: “Він був ревним християнином і набожним, неухильно виконував усі настанови церкви, дотримувався постів, часто відвідував церковну службу, ніколи не кощунствував над святинею...”.

Тепер треба ширше говорити про належність Котляревського до Біблійного товариства, де він був бібліотекарем упродовж 20 років, про переклад із французької “Євангелія від Луки”. Усі ці нові

уявлення про нашого великого крайнина повинні геть відмести старі заідеологізовані оцінки й інтерпретації його творчості.

Звичайно, висвітлити Котляревського крізь призму нової доби, висвітлити повно і правдиво працівники музею самостійно не зможуть. Ось чому вкрай необхідно відновити Котляревські читання й захотити літературознавців України та діаспори (там чимало вартісних досліджень, які необхідно зібрати й мати в музеї) до опрацювання, осмислення тем, які ставить новий час. Про це йшла мова на сторінках полтавської газети “Молода громада” – ще від

24 грудня 1991 року: стаття “Котляревські читання – чи не воскресити?”

На закінчення цих своїх спогадів наведу слова професора і письменника, друга нашого музею Павла Павловича Охріменка, який сказав: “Колись буде написана історія Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського, неординарного в культурному відношенні, що в кращі періоди своєї діяльності зробив багато корисного для нашої культури. У цій історії не можна буде обійти і тінювих сторін...”. Це справедливі слова, як правдиво й те, що від імені Котляревського завжди “віяло теплом і особливою симпатією, і життєдайну силу випромінювали його ненабридливі три твори, варті тридцятьох” (Є. Сверстюк).

Отож нехай віє від музею Котляревського завжди теплом і хай його нові працівники постійно випромінюють симпатію і любов до незабутнього полтавця.

*Біля рідного музею під час його 55-річного ювілею.
Фото. 27 вересня 2007 р.*